

לא תעמוד על דם רעך - גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות

ראשי פרקים

- א. שיעור ההוצאה לצרכי מצוות
 1. כמה צריך להוציא כדי לא לעבור לאו?
 2. כמה צריך להוציא כדי לקיים עשה?
 3. מצווה חוזרת
 4. לאו שאין בו מעשה
- ב. מצות לא תעמוד על דם רעך
- ג. ספק לא תעמוד על דם רעך
- ד. פוק חזי מאי עמא דבר
- ה. חובה ציבורית או פרטית?
- ו. מימון ההוצאות על-ידי החולה
 1. חובת הניצול להחזיר למציל את הוצאותיו
 2. ניצול שרוצה שאחרים יישאו בהוצאות.
 3. כשאין אפשרות אחרת, אלא רק לתת כצדקה
- ז. חלוקה בין צרכים חיוניים לצרכים שאינם חיוניים
- ח. סיכום

בימינו מתקבלות פניות רבות לתרומות לצורך מימון תרופות או ניתוחים מצילי חיים בחו"ל. עד כמה מחויב אדם לתרום מכספו לצרכים אלו?

א. שיעור ההוצאה לצרכי מצוות

1. כמה צריך להוציא כדי לא לעבור לאו?

מובא ברשב"א (ב"ק ט, ב):

מהא דאמרינן: אילו מתרמי ליה תלתא מצות - יהיב כוליה ביתיה¹, משמע דאפילו מצוה עוברת כאתרוג וסוכה, לא מחויב הוא לתת אפילו שליש ממונו. וזה תימא - היאך לא נתנו דמים למצוה עוברת? וכתב הראב"ד ז"ל: כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הציבור, וכמו שאמרו: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות, וכן אמרו [בתקנת אושא]: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש,

1. ופירש רשי"י (שם): "שליש ביתו - שחייב אדם לבזבז במצות... שליש מה שיש לו".

שהעוני כמיתה. ומכל מקום לא כמיתה ממש מאמר הרב, שלא אמרין לא במצוות עשה בשב ואל-תעשה, אבל במצוות לא תעשה - אפילו כל ממונו.²

מה כולל "כל ממונו"? מובא ברמ"א (יו"ד קנז, א): "ואם יוכל להציל עצמו בכל אשר לו, צריך ליתן הכל ולא יעבור לא תעשה". מכאן שאדם חייב לתת את כל רכושו כדי שלא לעבור על לאו.

התורה-תמימה (ויצא אות כג) מסתייג מכך ומקשה:

לדעתי יש לדון בזה הרבה, לפי המבואר... בפסוק "ואהבת את ה'", דאונס ממון רב שוה לאונס הגוף, וכעין מה שכתב במכילתא (פ' בשלח): "להמית אותי ואת מקני בצמא" - השוו בהמתן לגופן, מכאן אמרו: בהמתו של אדם הוא חייו. ומגן-אברהם (רמח, טז) כתב שאם חושש אדם שיקחו ליסטים את בהמתו או כל ממונו ולא יהיה לו במה להחיות עצמו, הוי כפיקוח נפש שדוחה את השבת. אם כן, לענין בזבוז כל ממונו שלא לעבור על לא-תעשה - למה יהא זה חמור מאונס הנפש, שאינו צריך להרג ולא לעבור?... אם כן, איך סתמו הפוסקים דלעבור על לא-תעשה צריך ליתן כל ממונו, ולא הגבילו דבר זה בנדרים שונים, באיזו לא-תעשה, ומתי, וערך מצבו לאחר נתינת הממון וכדומה? וצריך עיון ותלמוד רב.

בדומה, בביאור הגר"א (יו"ד קנז, ה) הביא את דעת מהרי"ו (שו"ת מהרי"ו וייל סי קנז), שממנה עולה שרק כדי שלא לעבור על איסורי עבודה זרה חייב להפסיד את כל ממונו, אבל לא ללאווים אחרים (וראו גם מרחשת ח"א מג, יג-יד).

2. כמה צריך להוציא כדי לקיים עשה?

על-פי דברי הרשב"א לעיל וראשונים נוספים, ומסתימת לשון כל הפוסקים (לשון הבאור-הלכה, סי' תרנו ד"ה אפלו), משמע שבניגוד למצות לא-תעשה שחייב לתת את כל רכושו ולא לעבור, במצוות עשה חייב להוציא רק עד שיעור חומש מכל רכושו (ויש שכתבו שליש³).

כלל זה נסמך על תקנת אושא. חז"ל קבעו שאל לו לאדם להוציא יותר מחומש מרכושו על מצות צדקה, כיוון שהוצאה כזו עלולה להביאו לידי עוני ולהפכו לנטל על הציבור, והראשונים הוסיפו שכלל זה חל גם על כל מצוות העשה שבתורה.⁵ וכשם

2. וראו גם: תוס' ב"ק ט, ב ד"ה אילימא; רא"ש ב"ק פ"א סי' ז; רבנו ירוחם, תולדות-אדם, יג, ג; ריקאנטי סי' נא; ר"ן סוכה טז, א בדפי הרי"ף; שו"ת הריב"ש סי' שפז; בית-יוסף או"ח סי' תרנו; רמ"א או"ח תרנו, א; רמ"א יו"ד קנז, א; שיטה-מקובצת ב"ק ט, א; ש"ך יו"ד קנז, ג; בי"ח או"ח ססי' תרנו בהרחבה.

3. אמרי-בינה (ח"א או"ח דיני שבת סי' א); חידושי מהר"ץ חיות (ר"ה כז, א); חתן-סופר (שער המקנה והקנין, כללי לפני עיוור, אות כח); אמרי-הצבי (ב"ק ט, א). בשו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפה) מובא "חומש או שליש", וגם בפאת-השדה (סי' ה) מוזכרים שני השיעורים. נראה שהפוסקים הסוברים שליש, מבינים שהגמרא כתבה "שליש ביתו" דווקא, לומר לנו ששיעור זה הוא הגבול העליון.

4. לדעת הבי"ח (יו"ד ססי' תרנו), לא רק שאדם אינו מחויב להפריש יותר מחומש לקיים מצות עשה, אלא אף אסור לו לעשות זאת. זאת בניגוד למשתמע מלשון הרשב"א והפוסקים האחרים, שרק אינו מחויב בכך. נציין שאפילו במצות צדקה, פוסקים רבים התירו ממידת חסידות להפריש יותר מחומש (ראו מאמרי: "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379).

5. האם יש מקום להשוות בין שיעור החיוב במצות צדקה לבין שיעור החיוב במצוות עשה אחרות? לענין זה מובא במרחשת (ח"א סי' מגז), ש"מצות צדקה גדולה מכל המצות, וכל המעלים עיניו מן הצדקה הרי זה כעובד עבודה-זרה, ויש בה גם כן לאו... ואף על פי כן אינו מחויב לבזבז כל ממונו. אם כן הכי נמי במצות [עשה]", ובהמשך (שם, ט): "וכיון שאמרו שגם במצות צדקה, שמחויב להוציא ממונו, ואף על פי כן אל יבזבז

שנחלקו הפוסקים האם תקנת אושא חלה גם על עשיר מופלג ועל מי שידו משגת, שאין לחשוש שמא יעני ויצטרך לבריות,⁶ כך נראה שחלוקים הפוסקים בשאלת גבולות שיעור ההוצאה על מצוות עשה. כך ניתן להבין את דעת הר"ן (סוכה טז, א בדפי הרי"ף, ע"פ ב"ח או"ח ססי' תרנו), שממנו משמע שעשיר גדול מחויב להוציא על מצוות עשה אף יותר מחומש, ואילו לדעת התוס', רבנו ירוחם והרא"ש נראה שגם עשיר גדול אינו מחויב בכך.⁷

באופן זה יש להבין גם את המחלוקת שבין החפץ-חיים (באור-הלכה סי' תרנו ד"ה אפלו; אהבת-חסד ח"ב כג, בהגה"ה) לבין הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה ח"ח או"ח סי' מא). לדעת החפץ-חיים, כל עוד קיום המצווה אינו כרוך בהוצאת הון רב ואינו גורע מפרנסתו, חייב האדם להוציא עליו גם יותר מחומש מרכושו. מאידך, הרב משה פיינשטיין סובר שבכל מקרה אדם אינו צריך להוציא יותר מחומש נכסיו על קיום מצות עשה, מלבד מצוות עשה שבהן הוצאת הממון היא מגוף המצווה, כגון מצות פדיון בכורות. והנה, הרב משה פיינשטיין והחפץ-חיים נחלקו מחלוקת זהה גם על גבולות ההוצאה המותרת בצדקה,⁸ והרי לנו שוב שיסוד גבולות ההוצאה על מצוות עשה הוא בתקנת אושא.

פאת-השדה (סי' ה) מתמקד בדברי הרא"ש, רבנו ירוחם והרמ"א, שאדם פטור מלהוציא "הון רב" על קיום מצות עשה. לדעתו, כוונתם שאדם פטור מלהוציא "הון רב", אך אם קיום המצווה אינו כרוך בהוצאת הון רב, הוא חייב להוציא יותר מחומש מרכושו אפילו אם הוא עני, ואפילו אם לצורך קיום המצווה יזדקק לבריות. בדומה מובא במעשי-בצלאל (על הריקאנטי סי' נא), "דיותר יש להוציא סך מועט אף שהוא כל נכסיו מהא דלהוציא סך רב מנכסיו". יתכן שבעניין זה זה נחלקו הנמוקי-יוסף והרמ"ה (ב"ק ד, א מדפי הרי"ף), הסוברים שאפילו מי שחייב דחוקים צריך להוסיף מממונו עבור הידור מצוה, עם המהרש"ל (יש"ש ב"ק א, כד), הכותב: "בודאי מי שחייב דחוקים אפילו שליש אין צריך להוסיף בעבור הידור מצוה,⁹ ואפילו אפשר המצוה עצמה אין צריך לקנות אם חייב נדחקים, ואף שעוברת, דהוה ליה כהון רב שאין צריך לבזבז, לולי נר חנוכה וד' כוסות וכה"ג [משום פרסומי ניסא ונר שבת משום שלום ביתו]".

בניגוד לכל מה שכתבנו עד כאן, יש הסוברים שאין לדמות את שיעור ההוצאה על מצוות עשה לתקנת אושא.

בשו"ת חוות-יאיר (סי' קפו) מובא ששיעור שלישי המוזכר בגמרא הינו משל, וההתייחסות לתקנת אושא ולשיעור חומש נועדה ללמדנו "דאפילו במקום שציוותה התורה על נתינת ממון [בצדקה], אל יבזבז יותר". לכן, אדם מחויב להוציא דמים מרובים כדי לשמוע תקיעת שופר בראש השנה, כל עוד נשאר לו כדי להתפרנס, אך "אין העני מחויב לבזבז אפילו מעט יותר מהראוי מפני מעט מזעיר הנשאר לו".

יותר מחומש, שפיר למד הראב"ד ז"ל מזה גם לשאר מצות, אפילו מצוה עוברת". לעומת זאת, לדעת הבאור-הלכה (סי' תרנו, ד"ה יותר מחמש) ההשוואה לשיעור מצות צדקה ולתקנת אושא הוא רק לעניין זה שלא ייהפך לעני ויצטרך לבריות.

6. ראו מאמרי: "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379.

7. ב"ח (שם), עפ"י תוס', רבנו-ירוחם ורא"ש שהוזכרו לעיל, הע' 2.

8. ראו: שו"ת אגרות-משה ח"ב יו"ד ססי' קמג; אהבת-חסד ח"ב כ, א-ג (בדגש על תחילת סעיף ג).

9. באור-הלכה (סי' תרנו ד"ה יותר משליש) מצדד כדעת המהרש"ל, וראו גם מגן-אברהם (או"ח תרנו ז).

שו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפד-ה) דן בכך באריכות ומחמיר יותר מכל הדעות האחרות שהובאו עד כאן.¹⁰ לדעתו, גם עני המתפרנס מן הצדקה צריך למכור אפילו את מלבושיו כדי לקיים מצות עשה. ורק אם "יש לחוש שהעוני יעבירו על דעת קונו ויבטל על-ידי כך ממצוות הרבה, ואמרינן מוטב שיבטל מצוה אחת משיבטל הרבה מצוות", פוטרים אותו מקיום המצווה. נראה שיש למצוא סימוכין לדעתו בטור (או"ח סי' תפג בשם בעל-העיטור), שכותב: "וצריך למכור מה שיש לו לקיים מצות חכמים... לכן ימכור מה שיש לו ולהוציא הוצאות עד שימצא יין או צימוקים כמו שאדם צריך לחזר אחר לולב ואתרוג".

3. מצווה חוזרת

מה הדין אם לאחר שכבר הפריש חומש, אותה מצווה שוב מזדמנת בפניו? האם חייב האדם להפריש שוב עד חומש מיתרת רכושו?

רבנו ירוחם (תולדות-אדם יג,ג) כותב: "אין אדם חייב הון רב בשביל מצוה... ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו, והעישור כמו שפירשתי בצדקה".¹¹ על כך כותב הבית-יוסף (או"ח סי' תרנו): "לא ידעתי מניין לו". המגן-אברהם (או"ח תרנו, ז), האליהו-רבה (או"ח תרנו, ה) והמשנה-ברורה (תרנו, ח ובבאור-הלכה) מבארים את דברי רבנו ירוחם, שכוונתו ששיעור ההוצאה על כל מצווה זהה לשיעור ההוצאה על צדקה. וכמו שבצדקה מפרישים בשנה הראשונה מהקרן ומכאן ואילך מן הרווח, הוא הדין במצוות עשה אחרות. מכאן עולה, שאם כבר הפריש עשירית מרכושו לקיום מצות עשה, ואחר כך שוב מזדמנת בפניו אותה המצווה, אינו חייב להפריש עבורה יותר מעשירית מהרווח שהצטבר ממועד הפרשת העשירית. אם כן, גם לסוברים שאין להוציא על מצוות עשה יותר מחומש - הרי שיעור זה נלמד מתקנת אושא, שקבעה שאין לתת יותר מחומש לצדקה, וכשם שתקנת אושא חלה בשנה הראשונה על הקרן ואחר כך על הרווח, שמא ייעני ויצטרך לבריות, הוא הדין לשאר מצוות עשה.

4. לאו שאין בו מעשה

פוסקים רבים עסקו בדין מצות לא-תעשה שאין בה מעשה - האם דינה ככל מצות לא-תעשה, שאדם חייב לתת את כל רכושו ולא לעבור עליה, או שמא היא דומה למצות עשה, שחייב להוציא עד חומש כדי להימנע מעבירה.

לדעת רוב הפוסקים לאו שאין בו מעשה דינו כעשה.¹² אחרים חולקים וסוברים שדינו כלאו,¹³ ויש שעסקו בכך מבלי להכריע.¹⁴ בשו"ת ציץ-אליעזר (חי"ח סי' מ, ט) כתב

10. השאלה שם עוסקת בדחיית מצות מילה, שלדעתו יש להחמיר בה יותר כיוון שיש בה כרת. אך סיכום דבריו כמובא למעלה מתייחס גם למצוות עשה אחרות, שאין בהם כרת. בסי' רפה הוא מתייחס למי שאינו מחזר על הפתחים, וכותב שכל עוד לא יצטרך לחזר על הפתחים, צריך להוציא כל ממון שיש לו, "ואף אם אין מאומה בידו יכול ללות מאחרים". לעומת זאת, ראו מרחשת (חי"א סי' מג) החולק וסובר שאדם אינו מחויב להוציא כל ממון כדי לקיים מצות מילה בזמנה.

11. ראו גם שו"ת משפט-כהן ססי' קמג.

12. שו"ת חוות יאיר (סי' קלט); בעל הפרי-מגדים (תיבת-גמא, חקירה ד - הוכח תוכיח; פרי-מגדים או"ח אשל-אברהם תרנו, ח - אך שם מסיים בצ"ע); לבוש (או"ח תרנו, א); הגהות חתם-סופר (או"ח סי' תרנו); שו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפד); שו"ת מהרש"ם (חי"ה סי' נד); תורה-תמימה (פרי' ויצא, אות כג); שו"ת מנחת-שי (סוף סי' כ); שו"ת ציץ-אליעזר (חי"ח סי' מ; חיי"ט סי' א).

וכן נראה לדעת: הר"ן (סוכה טז, א מדפי הר"ף); שו"ת חכם-צבי (סי' יז); מור-וקציעה (או"ח תרנו); משנת-חכמים (ריש הלי' יסודי-התורה ובפתיחה); גליון מהרש"א (יו"ד סי' קנו); פתחי-תשובה (יו"ד שנו, א); מעשי-

שיש מקום לחלק בין מצוות שבין אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחברו, שבמצוות שבין אדם לחברו כולם יודו שאינו מחויב לבזבז כל ממונו.¹⁵

מצוות "לא תעמוד על דם רעך" היא מצוות לא-תעשה שאין בה מעשה, ולכן נראה בהמשך שהפוסקים דנו בשאלה האם אדם מחויב להוציא את כל ממונו כדי שלא לעבור עליה, או רק חומש כדין מצוות עשה.

ב. מצוות לא תעמוד על דם רעך

נפסק ברמב"ם (הל' רוצח א, יד) ובטושי"ע (חוי"מ תכו, א) :

רואה את חברו טובע בים או לסטים באים אליו, ויכול להצילו בעצמו או לשכור אחרים להצילו ולא עשה כן - עובר משום "לא תעמוד על דם רעך".

דין זה מתבסס על הגמרא בסנהדרין (עג, א) :

מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר: "לא תעמוד על דם רעך". והא מהכא נפקא? - מהתם נפקא: אבדת גופו מניין? תלמוד לומר: "והשבתו לו"! אי מהתם, הוה אמינא: הני מילי- בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי [=לטרור ולשכור פועלים] - אימא לא. קא משמע לן.

ומפרש רש"י: "לא תעמוד על דם רעך... - אלא חזור על כל צדין שלא יאבד דם רעך".

המהרש"ם (ח"ה סי' נד) כתב שמפירוש רש"י לכאורה משמע שמחויב לבזבז על מצווה זו את כל ממונו. ואין לומר שדינו כעשה, שמחויב רק לבזבז חומש, שהרי אם כך

בצלאל על הריקאנטי (סי' נא); שו"ת רמ"ץ (או"ח יז, ח); מרחשת (ח"א מג, יג-ד); אמרי-הצבי (בי"ק ט, א); שו"ת דברי-יציב (חוי"מ עט, ל).

באמרי-בינה (ח"ב חוי"מ דיני דיינים סי' יט; ח"א או"ח דיני שבת סי' א) מסיק שבמצוות לא-תעשה שיש להן זמן קבוע, חייב ליתן כל ממונו ולא לעבור עליהן, אך על דבר שהוא על צד המקרה, שיכול להזדמן בכל עת - כגון איסור "לא תגורו" והלאו שבצדקה, אינו חייב להפסיד את כל ממונו. נראה שכך מסיק גם השדי-חמד (מערכת הלמ"ד כלל קז) בסוף אריכות דבריו שם.

13. ריב"ש (סי' שפז), הכותב שכיוון שלא-תעשה חמור מעשה, ואין למדין מהקל לחמור, הרוצה להקל - עליו ההוכחה; שו"ת מהר"ם שיק (או"ח סוף סי' שג); בית-השואבה (דף צט); שו"ת עמודי-אש (קונטרס כללי תורה סי' ד, כלל ז) באריכות; שו"ת שבט הלוי (ח"ה סי' קעד). וכן נראה לדעת: שו"ת עמודי-אור (או"ח יז, ב); חומת-ירושלים (סי' קצו).

הבי"ח (יו"ד סי' רלב, סוף ד"ה ומ"ש וכן); הש"ך (יו"ד רלב, כג); שו"ת מוצל-מאש (סי' מה); למודי ה' (לימוד קצה); שו"ת נשמת-כל-חי (ח"ב סי' לט); וחתן-סופר (שער המקנה והקנין, כללי לפני עיוור, אות כח), עוסקים בסוגיות ספציפיות הבנויות על לאו שאין בו מעשה, ובשאלה האם צריך להוציא עליהם את כל ממונו, ואינם כותבים שלעניין זה דינו כעשה. מכאן מסיק השדי-חמד (שם), שלדעתם דינו כלאו, אך בתשובה-מאהבה (שם, בהתייחס לבי"ח) לא סבר כן.

14. חידושי רע"א (יו"ד קנו, א); מנחת-חינוך (מצווה ח); פתחי-תשובה (יו"ד קנו, ד; רנב, ד); דרכי-תשובה (ח"ה יו"ד קנו, יח); פאת-השדה (סי' ה, ד"ה והנה); שו"ת בית-יצחק (ח"ב סי' סה ובמפתחות); שו"ת מנחת-שלמה (תנינא פו, ד).

15. ואולי יש לחלק בין לאו שבפה וכד', שכמעט תמיד נחשב ללאו שאין בו מעשה, כגון לשון-הרע (ראו חפץ-חיים א, ו, שחייב ליתן כל אשר לו כדי שלא לעבור), לבין לאו שאין בו מעשה כלל, כגון "לא תעמוד על דם רעך" והלאו שבצדקה. אכן, ברוב הלאוים שאין בהם מעשה יש פעולה כלשהי, רק שאינה קרויה מעשה. אולי זו הסיבה שהראשונים לא כתבו בצורה מפורשת שבלאו שאין בו מעשה אינו מחויב לתת את כל ממונו.

לא היה צורך בלאו, כי היינו יכולים ללמוד את החיוב מעשה דנערה המאורסה (סנהדרין שם), כמפורש בתוס' (סוף ד"ה להצילו).¹⁶

גם הרש"י אוירבך (שו"ת מנחת-שלמה תנינא פו, ד) כתב "שמסתבר יותר שלא זו הרבה יותר חמור, ושפיר חייב לבזבז כל ממונו", וכן דעת שו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קעד, ד).¹⁷ כך מובא גם בשו"ת שבט-הלוי (ח"ה יו"ד סי' קעד) ביחס ליחיד שאין עמו ציבור. בשו"ת שרידי אש (ח"ב סי' לד עמ' תכב) מובא שאפילו לדעת המהר"י ווייל (סי' קנז), ממנו משמע שרק באיסורי עבודה זרה מחויב לתת את כל רכושו, חייב לתת את כל ממונו כדי שלא לעבור על איסור "לא תעמוד על דם רעך".¹⁸

בניגוד לדעות אלו, המהרש"ם בהמשך תשובתו מסיק שאינו מחויב להוציא יותר מחומש:

ומלשון הראב"ד משמע כדעת האחרונים, דעל לא-תעשה בשב ואל תעשה גם כן אינו מחויב לבזבז כל ממונו, מדתלי טעמא במצוות עשה, משום שהוא בשב ואל תעשה... ואם-כן התינוח... לעבור על לא-תעשה נגד המקום - מחויב למסור כל ממונו, אבל לעבור בשב ואל תעשה שלא להציל חבירו - יש לומר כיון דעוני הוי כמיתה קצת... [ו]אונס ממון חשיב אונס... דאינו מחויב להפיל עצמו לעוני דחשיב כמיתה קצת במקום שהוא רק בשב ואל תעשה. דיש לומר דעוני חשיב כספק סכנה... וכמו דאינו מחויב להכניס עצמו בספק סכנה בשביל חבירו... כמו כן אינו מחויב להכניס עצמו לעוני מחשש שלא יבוא על ידי זה לספק סכנת נפשות. וגם לפי מה שכתבו חז"ל: עניות מעביר על דעת קונו - ואם כן הוי בכלל מה שארז"ל: חלל שבת אחת כדי שתשמור שבתות הרבה.

כך מובא גם בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"י"ח סי' מ; ח"י"ט סי' א) ובשו"ת דברי-יציב (ח"י"מ עט, ל), וכן דעת רי"ש אלישיב (מובא בנשמת-אברהם ח"י"מ תכו, א), וראו דבריו שם בהרחבה).

ג. ספק לא תעמוד על דם רעך

כאשר שומעים על פנייה למימון ניתוח בחו"ל, או למימון תרופה להצלת חיים, בדרך כלל איננו יכולים לדעת אם באמת מדובר בסכנת חיים. ייתכן שבחלק מהמקרים ניתן לבצע את הניתוח בארץ, או להביא מנתח מחו"ל, או שאין מדובר בסכנת חיים, או שהטיפול אינו טיפול מציל חיים. גם ביחס לתרופות - בדרך כלל איננו יכולים לדעת אם מדובר בסכנת חיים ואם יש כאן הצלה ממשית.

הר"ן (סנהדרין עג, ב) מקשה: לכאורה היה אפשר ללמוד את מצות "לא תעמוד על דם רעך" מדין רודף, שכיוון שמצילים את הנרדף על ידי הריגת הרודף, כל שכן שחייבים להצילו גם בהוצאת ממון. ומסביר הר"ן שיש לחלק בין הדינים: בדין רודף, הורגים את הרודף כדי להציל את הנרדף רק כשהדבר ברור כשמש, ואילו מצות "לא תעמוד על דם רעך" חלה גם במקרים של ספק. הר"ש וואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"ה יו"ד סי' קעד;

16. בהמשך נראה שזו אינה מסקנת המהרש"ם.

17. כך נראה גם לדעת הזרע-אמת (ח"ב יו"ד סי' נא), וכך משמע לדעת החפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב כ, ב), לפי הר"י זילברשטיין (מובא בנשמת-אברהם ח"י"מ תכו, א ובמקומות נוספים). מאידך, בניגוד לפשטות לשון החפץ-חיים, מובא בנשמת-אברהם (שם) בשם הרש"י אוירבך ש"מהחפץ-חיים רואים רק שמותר [לתת את כל ממונו], ואינו עובר [בכך] על אזהרת חז"ל לבל יבזבז יותר מחומש, אבל לא שהוא חייב בכך".

18. ראו גם אמרי-בינה ח"א או"ח דיני שבת סי' א.

ובאריכות בח"א סי' ס) למד מכך שמצות "לא תעמוד על דם רעך" חלה גם בספק-ספיקא, ואפילו בספק רחוק "על מיעוטא דמיעוטא של פקוח נפש". לדעתו, אם על ספק חייב דרך ודאי, אזי על ספק-ספיקו חייב דרך ספק.

אך נראה שאין הכרח לפרש כך את הר"ן, שכן בדין רודף מדובר בהריגת הרודף לצורך הצלת הנרדף, וברור שאין להרוג אדם כשיש בדבר ספק כלשהו. מכאן שהתנאי שצריך שהדבר יהיה ברור כשמש הוא תנאי מיוחד לדין רודף. לעומת זאת, דין "לא תעמוד על דם רעך" הוא ככל מצוות התורה, שרק בספקו מחמירים, אך לא בספק-ספיקא. אין להשוות בין דיני מצות "לא תעמוד על דם רעך" לבין דחיית שבת ומצוות אחרות מפני ספק-ספיקא הקל ביותר של פיקוח נפש, שכן איסור חילול שבת נדחה מפני מצות "וחי בהם" (יומא פה, ב). דין זה מתיר לחלל שבת עבור ספק-ספיקא של פיקוח נפש, אך אינו מחייב לעשות זאת. אולם לאחר שהותר לחלל שבת להצלת החולה, חילול השבת הופך לחיוב מצד "לא תעמוד על דם רעך". גם מסברא, לא ייתכן שאדם יתחייב למכור את כל רכושו, או אפילו חומש מרכושו, כדי להציל אחר מסכנה של אחד לאלף, אף על פי שדוחים על כך את השבת.

כך מבואר מדברי המרחשת (ח"א מג, ל), הכותב שצריך שהסכנה תהיה ברורה ומיידית, דוגמת אדם הטובע בים. מאידך, אדם אינו מחויב לתת את כל ממונו כדי לקיים מצות פדיון שבויים (גם אם שיעור הפדיון הוא "כדי דמיהן", וצריך לתת רק בשיעור הרגיל כחלק ממצות צדקה), למרות ש"שבי קשה מכולם (מוות, חרב ורעב), דכולהו איתנהו ביה" (ב"ב ח, ב).¹⁹ אלא שלדעת המרחשת, כוונת חז"ל היא שבפדיון שבויים רק עלולים לבוא לידי סכנת נפשות, "אבל עדיין אין בה סכנת נפש ואין בזה משום לא תעמוד על דם רעך".²⁰ לעני"ד יש לכך סיוע גם מהפוסקים הסוברים שבמצבים של סכנת נפשות פודים שבויים ביותר מכדי דמיהם (ראו תחומין ד, הרב אברהם יצחק הלוי כלאב, "שחרור שבויים תמורת בני ערובה", בעמ' 115) - מכאן שבמקרים האחרים, אף שקיימת סכנה, כאמור בגמרא, היא אינה מספקת כדי לעבור על הלאו ד"לא תעמוד על דם רעך".²¹

אך לדעת החפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב כ, ב ובהג"ה) אולי לא ניתן ללמוד ממצות פדיון שבויים על מידת ודאות הסכנה הנדרשת כדי להתחייב במצות "לא תעמוד על דם רעך". שכן החפץ-חיים מתייחס לשני המצבים הקיצוניים - למצב שבו פדיון השבויים אינו נוגע "לפקוח נפש ממש", שכן "מצינו כמה פעמים אפנים שאין בו סכנת נפשות, רק שרוצין אותם לעבדים";²² ובהמשך למצב שבו "השבוי עומד למות", שאז חיי חברו קודם לעושרו.

19. ראו שו"ת מהר"י וייל (סי' קמט), שכתב ד"הו טפי מסכנת נפשות כדאמרין... שבי קשה ממות ומחרב ומרעב". וראו גם רש"י ומהרש"א שם.

20. הרמב"ם במשנה-תורה (הל' מתנות-עניים ח, ל) כותב שהמעלים עיניו מפדיון שבויים עובר על "לא תעמוד על דם רעך", אך בפירוש-המשניות (פאה א, א) כתב הרמב"ם שלצרכי פדיון שבויים ולצרכי צדקה אחרים, יחיד אינו מחויב לתת יותר מחמישית ממונו. לכן נראה שכוונת הרמב"ם בהתייחסו לאיסור "לא תעמוד על דם רעך" היא רק למקרים שבהם הסכנה ברורה ומיידית.

21. לפי זה, דברי החתם-סופר (להלן פרק ה) הם עפ"י הסוברים שהכלל ש"אין פודים שבויים יתר על כדי דמיהם" חל גם כשיש סכנת נפשות.

22. בגמרא (הוריות יג, א) מובא: "היה הוא, אביו ורבו בשבי, הוא קודם לרבו ורבו קודם לאביו, אמו קודמת לכולם [רש"י: דאית לה זילותא טפי]". בש"ך (יו"ד רנב, ג) מבואר ש"משמע דאין בשביה זו משום סכנת נפשות, אבל אם יש סכנת נפשות - חיי קודמין לשל אמו". אך הברכי-יוסף (יו"ד רנב, ד) מקשה עליו וכותב

ד. פוק חזי מאי עמא דבר

מובא בשו"ת ציץ-אליעזר (חי"ח סי' מ):
 ופוק חזי מאי עמא דבר, ומעולם לא ראינו שמי שהוא יחמיר על עצמו לבזבז כל ממונו כדי להשתדל להציל את חברו ממחלתו המסוכנת וכדומה לזה, ולא שמענו שיחייבוהו בכך. ואם כן יש להחיל על זה דברי שו"ת הלק"ט למהר"י חאגיז (חי"א סי' לט), שכותב וז"ל: וזה כלל גדול שהיה מסור בידינו, אם הלכה רופפת בידך - פוק חזי מה עמא דבר, כי פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם, ולא יטו כל העולם אחר היחיד אילו סברתו דחוויה.

לכאורה יש מקום לפסוק לעניין זה כדעת רבנו ירוחם, שככל מצוות העשה, אין חובה לתת להצלת חברו יותר מעשירית מרכושו. יתרה מכך, בשו"ת חמדת-צבי (חי"א א, ל) מובא ששיעור חומש מתייחס לעלות הכוללת של כל מצוות העשה יחד.²³ עם זאת, כאמור לעיל, לא נמצא אפילו פוסק אחד שמתייחס ספציפית למצות "לא תעמוד על דם רעך", הכותב ששיעור החיוב הוא פחות מחומש.

לפי זה, חובה לתת עד חומש מרכושו להצלתו הרפואית של חברו. הוצאה זו יכולה להיחשב גם כצדקה, וממילא לפי רוב הדעות גם כמעשר כספים. אמנם מקור החיוב הוא גם מצד "לא תעמוד על דם רעך", אך המציל קיים גם מצות צדקה (ראו מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, מעמ' 371).

אך עדיין זו גזירה שאין הציבור עומד בה. הרי שיעור הצדקה לשנה הוא עשירית מרווחיו (ולעשיר חומש, לפי רוב הדעות), וכאן - במצות לא תעמוד על דם רעך - מחויב בבת-אחת לתת חמישית מכל רכושו. אמנם, לאחר שכבר נתן חומש, אם מייד אחר כך יבוא בפניו מקרה נוסף, הוא פטור מלתת עוד.

ה. חובה ציבורית או פרטית?

בעניין החיוב לתת לעני כל צרכיו, כתב הרלב"ג (פרי' ראה ד"ה עשר תעשר):
 ואין ראוי שנדמה שכל אחד מהאנשים אשר בעיר יחויב לתת לו די מחסורו, או שיהיה החיוב על הראשון שיבוא אליו העני. אבל ראוי שבין בני העיר ישלם זה לעני, ולזה הוא מבואר כי צריך שיהיה בעיר ממונה על הצדקה או ממונים.²⁴

ד"סתמא קתני... אמו קודמת לכלם, ומשמע דמייירי בסתם שבי, דכולהו איתנהו ביה. ותו קשה מתשובת מהר"ם שהביא בהגהות מרדכי דכתובות (רמז רפח) דמשמע דאייירי בסתם שביה דאית בה סכנת נפשות, ועם כל זה כתב מהר"ם דאמו ואשתו קודמין לוי". אך אפשר אולי להסביר את דברי הש"ך ע"פ דברי המרחשת, וכוונתו רק שאין סכנה ברורה ומיידית דוגמת אדם הטובע בים. וראו עוד אצל הרב יובל שרלו "הכללת תרופות לאיכות-חיים בסל הבריאות", תחומין כח, מעמ' 383; הרב שלמה כהן-דוראס, "סיכון עצמי למטרות ספורטי", תחומין כב, מעמ' 120.

23. דעה זו מובאת גם אצל הרב ארי יצחק שבט, "תירוץ הפרנסה - כמניע לאי עלייה לארץ ישראל", תחומין כב בעמ' 356 (אך ראו את הוספת העורך בהע' 5), אך לא מצאתי פוסקים נוספים הסוברים כך. נראה שלדעתם אין זו כוונת הרמב"ם בהל' ערכין (ח, ג), וגם פרשנותו לירושלמי (פאה פ"א ה"א) מנוגדת למקובל (ראו מאמרי, "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, בעמ' 380 ובהע' 12). יתרה מכך, לפי דעה זו, אדם שעולה לארץ ישראל ומוציא על מצווה זו חומש מרכושו, מעתה יהיה פטור מקיום מצוות עשה שיש להן עלות ממונית כלשהי, כל עוד לא הרוויח הון נוסף. ואם נחשיב גם הפסד עתידי, כפי שעולה מדברי הר"ם פיינשטיין (שם), אז קיימת אפשרות שיהיה פטור עד סוף ימיו.

24. ראו מאמרי, "האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד?", תחומין לג, עמ' 172, הע' 22.

מכאן ברור, שאם בצרכי צדקה מצומצמים של מאכל, משקה ומגורים, האחריות מתחלקת בין כל בני העיר, בוודאי ובוודאי יש לומר כך ביחס להוצאות רפואיות גבוהות, שהיחיד בדרך כלל אינו מסוגל לעמוד בהן. אך מה הזין אם כל בני העיר יחד לא נתנו לעני את צרכיו כנדרש מהם? האם אז החובה חוזרת במלואה אל היחיד? בדיני צדקה נראה ששאלה זו נתונה במחלוקת בין ערוך-השולחן (יו"ד רנ"ד, ד-ה) לבין שו"ת ישמח-לבב (סי' לב). בערוך-השולחן מובא שבמקרה כזה, כשידו משגת, חייב היחיד לתת לעני את כל צרכיו, ואילו בשו"ת ישמח-לבב מובא שכשיש ציבור, לעולם אין מטילים את כל צרכי העני על היחיד.

ואולי במצווה חמורה של "לא תעמוד על דם רעך" יש מקום להחמיר יותר ממצוות צדקה?

בשו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קעז) דן בשאלה מדוע אין פודים את השבויים יתר על כדי דמיהם, ומדוע אין בזה איסור של "לא תעמוד על דם רעך". והוא משיב: דלא אמרה (הר"ן) אלא ביחיד שצריך לבזבז כל ממונו ולהטיל עצמו על הציבור להתפרנס מן הצדקה ולא יעבור על לא-תעשה. אבל ציבור הנדחק, ובפרט שאומות העולם תקיפים על שונאי ישראל, הוי דוחקא דציבורא בכלל פיקוח נפש, כמו שכתב הרא"ש...²⁵

מכאן הוכיח הרב ואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"א יו"ד סי' קעד) שכשיש ציבור, חיוב "לא תעמוד על דם רעך" מוטל בכל מקרה על הציבור ולא על היחיד, כדין פדיון שבויים. וכדעה זו מובא גם בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"י ח סי' מ).²⁶

לעומת זאת, הרש"ז אורבך כותב (שו"ת מנחת-שלמה, תנינא ב-ג, סי' פו, ד; וראו גם מהדו"ק ח"א ז, ו):

מפשטות הגמי' בסנהדרין (עג"א) רואים דחייב לעשות הכל להצלתו, ואם לאו הוא עובר בלאו של לא תעמוד על דם רעך... אך לצערנו נתקלים בזה תמיד ולא עושים כך. ושמעתי שהגאון ר' ישראל מסאלאנט זצ"ל הסתפק הרבה בעניין זה. ולמעשה ודאי נראה דבכה"ג שרואה את חברו טובע בנהר ואין מי שיציל אותו, שפיר חייב לבזבז כל ממונו. אולם כשהעניין ידוע ומפורסם לרבים, סומכים להקל שאינו חייב ליתן יותר מהחלק שמוטל עליו. ומכל-מקום אין זה מתקבל על דעתי, כי מהיכי תמצוי יפטור עצמו מלאו חמור זה מפני זה שאחרים לא חוששים ועוברים על זה?! והדבר צריך עיון רב.

ו. מימון ההוצאות על-ידי החולה

1. חובת הניצול להחזיר למציל את הוצאותיו

מובא ברא"ש (סנהדרין פ"ח סי' ב) ש"הניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, **דאין אדם מחויב להציל נפש חבירו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול**, כדאמר לקמן (ע"א): נרדף ששיביר את הכלים של רודף - פטור, של כל אדם - חייב. ואם היה מחויב להציל את הנרדף בממונו, א"כ יפטור משבירת כלים, שהרי ממון חבירו מחויב להציל,

25. לעומת זאת, מובא בשו"ת עמודי-אש (קונטרס כללי תורה סי' ד', כלל ז') שאין כאן קושיה, כי "חכמים יש בכוחם לעקור דבר מהתורה בשב ואל תעשה".

26. לכאורה קשה על כך, כי החתם-סופר מדבר על מצב מיוחד שבו הגויים מכבידים ידם על היהודים, כך שהיחיד לבדו אינו מסוגל לשאת בהוצאות המצווה. אך ברור שגם לדעתו, יחיד שיכול להציל את חברו חייב להוציא לפחות חומש מנכסיו. וצ"ע.

וברשות שברם כדי להנצל". בהמשך כותב הרא"ש ש"אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו אם לא שיפרענו לו".

בדומה מובא ביד-רמ"ה (סנהדרין עג,א): "ומסתברא לן דהיכא דטרח ואגר אגורי ואצליה שקיל מיניה, דעד כאן לא חייביה רחמנא אלא למטרח בלהדורי בתר אגורי, אבל לאצוליה בממוניה - לא". היד-רמ"ה מוכיח את דבריו מלשון הגמרא: "אבל מיטרח ומיגר אגורי לא", ואינה אומרת: "אבל בממוניה לא". וכן כתבו פוסקים רבים, שהניצול מחויב להחזיר למציל את הוצאותיו.²⁷

גם בדין פדיון שבויים מצינו ש"מי שנשבה ויש לו נכסים ואינו רוצה לפדות עצמו, פודים אותו בעל כורחו" (שו"ע יו"ד רנב,יא, ועיינו בביאור הגר"א שם), והנפדה חייב להחזיר לפודה את הוצאותיו "אם יש לו לשלם... דבלא זה אין אדם פודה את חברו" (רמ"א יו"ד רנב,ב). גם הטעם להלכה זו נלמד מהסוגיה בסנהדרין על "רואה את חברו טובע" (ראו: שו"ת מהר"י וייל סי' קמט; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ח"ד סי' לט).

לפי זה, במקרה של הצלה הכרוכה בטיפולים רפואיים יקרים, כשהזמן אינו דוחק כמו אצל אדם הטובע בנהר, נראה שהחולה חייב קודם כול לממן את הטיפולים הנדרשים ע"י מכירת ביתו וכל רכושו, ואולי גם למצות את יכולתו לקחת הלוואות כמידת יכולת החזר שלו.²⁸ רק את ההפרש שעדיין נותר חייב הציבור או היחיד לממן עבורו, מדין "לא תעמוד על דם רעך". עם זאת, בכל אופן, תמיד קיימת חובת סיוע מדיני הצדקה הרגילים.

2. ניצול שרוצה שאחרים יישאו בהוצאות.

אדם היכול לממן בעצמו את הצלתו, אך הוא מתעקש שהמימון יגיע מאחרים. האם גם אז חייבים לממן את הצלתו?

לדעת המאירי, הגמרא בקידושין (ח,ב) עוסקת בדיוק בשאלה זו. בגמרא מובא, שרב מרי מסתפק בדינו של אדם שקידש אישה בכיכר לחם על ידי נתינת הכיכר לכלב הרץ אחריה. צדדי הספק הם: "בההוא הנאה דקא מצלה נפשה מיניה, גמרה ומקניא ליה נפשה; או דלמא מצי אמרה ליה: מדאורייתא חיובי מחייבת לאצולך? תיקוי". ומסביר המאירי (בית-הבחירה שם): מי שסובר שהאישה מקודשת, מבין שהאיש חייב להציל את

27. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט; מובא גם במדכ"י ב"ק נח-ט); טור (חוי"מ ריש סי' תכו); בית-יוסף (שם); שו"ת מהר"י וייל (סי' קמט); בית-הבחירה (קידושין ח,ב); ריטב"א (קידושין ח,ב). חוות-יאיר (סי' קסה); החוות-יאיר (סי' קמו) אף מוסיף וכותב בהגהה, שלולא דברי כל הפוסקים, "היה אפשר לומר שאינו מחויב להשכיר משלו אם יודע שאין לחבירו להחזיר לו" - ראו גם: הרב יגאל אריאל, "יחידת חילוץ גולן - היבטים הלכתיים", תחומין יז, בעמ' 77.

28. גם מסברה, הרי לפי רוב הדעות המציל נדרש למכור את כל רכושו, ולכן הניצול אינו יכול לדרוש מאחרים לתת לו מדין "לא תעמוד על דם רעך" כל עוד לא נהג כך בעצמו. לעומת זאת, לאחר פעולת ההצלה, כשמגיעה העת להחזיר למציל את הוצאותיו, הניצול מחויב לתת את כל רכושו לכיסוי הוצאות המציל, מלבד הנדרש לכדי חייו, כדין חוב רגיל וכדין "נרדף ששיבר את הכלים". בנוסף, מובא בספר נשמת-אברהם (חוי"מ תכו,א) בשם הרש"ז אוירבך, שהניצול חייב לכסות את הוצאות המציל גם מרווחיו העתידיים. נראה שלעניין זה אין הבדל בין ממונו בשעת ההצלה לבין ממונו שמרוויח לאחר מכן. לאור זה, אולי הניצול צריך גם למצות את יכולתו לקחת הלוואות, במגבלות יכולת החזר שלו, למימון הצלתו וכך ניתן לפרש את דברי הרא"ש. זאת בניגוד לדעה שהביע מחבר הספר, שיש לדמות זאת לדין המשנה בפאה (ה,ד): "בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני, יטול וכשיחזור לביתו ישלם, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים: עני היה באותה שעה", והלכה כחכמים. אך הרש"ז אוירבך כתב לו שאין להשוות, שכן "שאני התם הואיל והוא עני באותה שעה דינו כעני שנתעשר, דמכל מקום שלו נטל. מה שאין כן הכא, זה שניצל כבר חייב מעכשיו, ולמה לא ישלם כשיהיה לו ממון".

האישה רק אם בכוונתה להשיב לו את דמי הכיכר, שהרי אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו שלא על מנת להשיבו. ממילא, האיש יכול לקדש את האישה במחילה על דמי הכיכר. מנגד, מי שסובר שהאישה אינה מקודשת, מבין שבמקרה זה, כשהאיש נמצא בקרבת מקום, הוא חייב להציל את האישה ואינו רשאי לתבוע ממנה חזרה את הוצאותיו, שכן המציל יכול לתבוע חזרה את הוצאותיו רק כאשר בעל הממון אינו בקרבת מקום.²⁹

נראה שגם הר"ן סובר כדעה הראשונה במאירי.³⁰ לפי דעת חכמים (כתובות סז, ב) אין חובה לתת צדקה לאדם שיש לו כסף משלו, אך רוצה שאחרים יפרנסוהו. ומוסיף הר"ן (כתובות כט, ב מדפי הרי"ף): "ואם ימות, ימות".³¹ לכאורה אדם זה דומה לחולה שרוצה שאחרים יממנו את הצלתו, והרי לנו שאין חובה להצילו.³² וראו בהרחבה במאמרי, "מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס", תחומין כט, מעמ' 57.

לעומת זאת, הר"ש ואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"א יו"ד סי' קעד) לומד מדברי הרא"ש (שם), ש"חידשה תורה בלא-תעשה זה יותר, דאם אית ליה ממונא לניצל עצמו ואינו רוצה להוציא ממנו על הצלתו, דמכל מקום חייב מי שראה טביעתו להצילו גם בממונו, ויתבענו אח"כ לדינא".³³

כך נראה גם בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט דפוס פראג), שכתב: "נשאלתי על מלמד שהיה לו פקדון ביד בעל ביתו ונתפס בעלילות ריקות, וציווה לבעל ביתו שלא לפדותו, וכתבתי שפודה אותו בעל כורחו... אפילו אמר לא בעינא שתפדוני - פודין אותו משלו בעל כורחו... דיליף מקרא דהרואה את חברו טובע בנהר דחייב להצילו... ודבר פשוט, אפילו צווח אל תצילני, שמצילו וחוזר ומוציא ממנו מה שהוציא". לכאורה אם

29. הרב אהרן ליכטנשטיין ("סעוד תסעוד עמו - השתתפות המקבל בגמילות חסדים", ספר זיכרון לאברהם שפיגלמן, מורשת תשל"ט, מעמ' 81) מסביר שכאשר בעל הממון נמצא בקרבת מקום, חובתו להציל היא חובה כלפי הקב"ה, ולא כלפי החבר, ולכן אין החבר חייב להשיב לו את הממון, אף שהוא נהנה מכך.
30. ברור שההלכה אינה כדעה השנייה במאירי, שכן לא מצינו חילוק כזה בפוסקים. אלא תמיד כאשר הניצול מסרב להחזיר למציל את הוצאותיו, המציל רשאי לתבוע אותו.
31. לעומת זאת, המהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט דפוס פראג) כתב ביחס לאדם הרוצה שאחרים יפרנסוהו: "ואף על פי שאינו סכנה כל כך, אלא שמסגף את הגוף וחי צער בעלמא הוא".
32. אמנם מובא בשו"ע (יו"ד רנב, ו; וראו גם שו"ת מהר"ם מלובלין סי' טו): "מי שמכר עצמו לעובד כוכבים, או שלוח מהם ושב ואתו בהלואתו - פעם ראשונה ושניה פודים אותו; שלישית אין פודים אותו... ואם בקשו להרגו, פודין אותו מיד, אפילו אחר כמה פעמים". אך יש מקום לחלק בין המקרים, כי למרות שמדובר בפושע, בסופו של דבר לאחר שכבר נמכר, הוא אינו יכול לפדות את עצמו, ולכן אחרים מצווים לפדותו. לעומת זאת, אדם המרעיב עצמו יכול בכל שעה לקנות לעצמו אוכל. יתרה מכך, ראו במאמרו של הרב יגאל אריאל, "יחידת חילוץ גולן - היבטים הלכתיים", תחומין יז, עמ' 73-74, שלדעת הר"ן (גיטין כד, ב מדפי הרי"ף) נראה שכלל אין חיוב לפדות אדם שמלכתחילה מכר את עצמו באופן שידע שיגיע לסכנת חיים ואחרים יצטרכו לפדותו. וראו גם ירושלמי (גיטין פ"ד ה"ט) בדין מוכר עצמו ללודים, ומהרש"ל (יש"ש גיטין ד, עב). אך אם הוא חולה במחלת נפש, ייתכן שחל עליו דין שוטה, שאינו אחראי למעשיו.
33. לא ברורה לי ההוכחה מהרא"ש, הרי הצלת אדם טובע מחייבת בדרך כלל קודם כול לשכור פועלים ולשלם להם כדי להציל את הטובע, ובמקרה כזה כתב הרא"ש שהניצול צריך אחר כך להחזיר למציל את הוצאותיו. לכן אולי אין ללמוד מכאן שגם במצב שהזמן אינו דוחק כל כך, והחולה יכול בעצמו לממן את הצלתו, שבכל אופן אחרים חייבים לממן את ההוצאות הכרוכות בהצלתו, שהרי "אין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול".

מממנים ומצילים אדם הצווח ומבקש שלא יצילו אותו, קל-וחומר שיש לממן ולהציל אדם שרוצה שיצילו אותו, ורק דורש שאחרים ישאו בהוצאות.³⁴

3. כשאין אפשרות אחרת, אלא רק לתת כצדקה

בימינו, מימון הוצאות רפואיות נעשה בדרך כלל על ידי הפקדת כספים לקרן תרומות. כך שאין דרך אחרת לסייע במימון הוצאות החולה, אלא על ידי תרומה וצדקה, ללא אפשרות לתבוע בעתיד את החזר הכסף. נשאלת אם כן השאלה: האם חובה על אדם להציל מממונו, שעה שהחולה יכול לממן את הוצאות רפואתו בעצמו? הרי ביד רמ"ה כתב: "אבל לאצוליה בממוניה לא", וברא"ש כתב ש"אין אדם מחויב להציל נפש חבירו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול".

ובאמת, ראינו שהמצווה היא לתת את הכסף כהלוואה, ולא כצדקה, ורק אם החולה לא יצליח לעולם להחזיר את ההוצאות, הכסף ייחפך לצדקה. בנוסף, נראה שחובות המציל וחובות החולה תלויות אלה באלה, וכשהחולה מפר באופן מוחלט את חובותיו ומבקש רק צדקה, כך שלא יידרש ממנו החזר הוצאות, ואפילו באופן תיאורטי המציל לא יוכל לתבוע ממנו את הוצאותיו, אולי כבר אין חובה לתת לו. לכן נראה שבימינו אין חובה לתרום לקרנות הצלה אלו מצד לאו ד"לא תעמוד על דם רעך", אלא מצד דיני מצות צדקה. ואם כך, שיעורי הנתינה אינם מגדרי "לא תעמוד על דם רעך", אלא רק מגדרי צדקה.

אמנם באופן תיאורטי ניתן אולי להגיע אל החולה עצמו, יחד עם עדים שיעידו בדבר, ולתת לו את הכסף כהלוואה. אם הוא אדם ישר, סביר להניח שהוא יסרב לקבל את הכסף,³⁵ אך גם אם לא, ברור לחלוטין שגם בעזרת העדים לא נוכל באמת לקבל את רוב כספיו חזרה. בדרך כלל מדובר בסכומי עתק, ואף אם ננקוט בהליכי הוצאה לפועל - מצד חוקי המדינה הוא לא יידרש למכור את דירתו, הוא תמיד יוכל להעביר נכסים לידי אחרים ולנקוט במגוון תרגילים משפטיים. לכן יש להתייחס לנתינה כזו כאל צדקה, וכאמור לעיל, נראה שאין בכך חובה מצד "לא תעמוד על דם רעך".

ז. חלוקה בין צרכים חיוניים לצרכים שאינם חיוניים

נפסק ברמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, י) ובטושו"ע (יו"ד רמח"א) שכופין על הצדקה,³⁶ אך יש לחלק בין צרכים מיידיים וחיוניים לבין צרכים שאינם חיוניים: הצרכים החיוניים נגבים בכפייה לפי יכולת הנותן, והצרכים שאינם חיוניים נגבים לפי נדבת הלב.

מודל זה היה מקובל בעבר בקהילות ישראל. בכל הקהילות הייתה קופה של צדקה (הל' מתנות-עניים ט, ג) אשר סיפקה את צרכי העניים בצמצום (שו"ת מהרי"ק יז, ד). מי שהיה לו מזון ל-14 סעודות, כבר היה אסור לו ליטול מקופה זו (הל' מתנות-עניים ט, ג). הגבייה עבור הקופה התבצעה ביחס "לממון אשר תשיג כל אחד ואחד, העשיר ירבה

34. אמנם המהר"ם שם סובר כדעת ת"ק ורבי יהודה (כתובות סז, ב), שאם "יש לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין הימנו לאחר מיתה". אך הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ט) וטושו"ע (יו"ד רנג, ז) פסקו כחכמים וכרבי שמעון ש"אין נזקקין לו".

35. כאמור לעיל, נראה שאין חובה לתת לו כצדקה מדין "לא תעמוד על דם רעך".

36. אמנם לדעת רבנו תם (ב"ב ח, ב תוס' ד"ה אכפיה), רבנו יוסף טוב עלם (מרדכי ב"ב תצ), רב האי גאון (ב"ק יח, ב מדפי הרי"ף, במאור הגדול) ובעל המאור (ב"ק יח, ב בדפי הרי"ף), אין כופין על הצדקה. אך כל הפוסקים מהרמב"ם ואילך (מלבד שו"ת מהרשד"ם יו"ד סי' קסו, וכן משמע גם בשו"ת באר-שבע סי' מא), סוברים שכופין על הצדקה.

והדל ימעטי" (שו"ת מהרי"ק יז, ד; מובא גם בדרישה יו"ד רנג, א) - דהיינו, בשיטת מיסוי פרוגרסיבית. לעומת זאת, הגבייה לתמחוי הייתה לפי נדבת הלב, "שלא ניתקן אלא כדי שיהיה להם לעניים מזונות יותר בריוח" (שו"ת מהרי"ק יז, ד; מובא גם בדרישה יו"ד רנג, א).³⁷

בדומה לצרכים הפיזיים נראה שיש לנהוג גם בצרכים הרפואיים - כלומר, צרכים רפואיים מצילי חיים יכוסו באופן ממלכתי, ויש מקום לדון על טיפולים מאריכי חיים.³⁸ חוק ביטוח הבריאות הממלכתי במדינת ישראל הוא מן המקיפים ביותר בעולם המערבי,³⁹ וכן קיימת במדינת ישראל תודעה ציבורית גבוהה להצלת חיים.⁴⁰ לכן, חזקה שניתן מענה הולם לצרכים טיפוליים מצילי חיים, וכשמתווסף לכך ספק ביחס למידת חיוניות הבקשה, אולי לא צריך לחשוש לאיסור "לא תעמוד על דם רעך".⁴¹

37. לכאורה יש להקשות מהמובא בתוספתא (ב"ב ט, ב), שה"תמחוי לעניי עולם וקופה לעניי אותה העיר". הדרישה שם מסביר שדברי התוספתא באים כניגוד לקופה, המיועדת רק לעניי אותה העיר, וכן משמע ברמב"ם (הל' מתנות-עניים ט, ו) ובשו"ע (יו"ד רנו, ד) שכתבו: "הקופה לעניי אותה העיר בלבד".

38. אמנם לדעת הציץ-אליעזר (חיי"ח מ, א) אין לחלק בין חיי שעה לחיי עולם, אולם לא נראה שיש לחייב אדם להוציא את כל רכושו, או אפילו חומשו, רק כדי להאריך את חיי חברו בדקה. לכן אולי יש מקום להרחיב את דברי המרחשת שהובאו לעיל, שצריך שהסכנה תהיה ברורה, דוגמת אדם הטובע בים, ולומר שגם צריך שיהיה סיכוי ברור להצלה, דוגמת הצלתו של אדם הטובע בים. אך טיפול שרק מאריך במשהו את חיי החולה, ואינו מרפא אותו, אינו נחשב להצלה אמיתית, ואולי אינו מגדרי מצות "לא תעמוד על דם רעך" אלא מגדרי מצות צדקה וחסד.

39. להלן היקף הטיפול הניתן עבור צרכים מצילי חיים, כשנדרשות הוצאות חריגות:

תרופות: סל התרופות המעודכן לשנת 2014 כולל בתוכו כמעט את כל הטכנולוגיות מצילות החיים החדשות, וכן את רוב התרופות מאריכות החיים האונקולוגיות בהתוויות המאושרות והמוכחות. בנוסף, ניתן לפנות גם לוועדות החריגים של קופות החולים למימון תרופות שאינן כלולות בסל הבריאות ובהתוויות שאינן כלולות בסל. כמו כן, ניתן לפנות לנציבות קבילות הציבור לחוק ביטוח בריאות ממלכתי במשרד הבריאות, ובמקביל ניתן להגיש תביעה בבית הדין האזורי לעבודה.

ניתוחים בחו"ל: קיימת אפשרות לקבל מימון מלא מהמדינה עבור ניתוחים מצילי חיים, אך זאת רק אם אין שום אפשרות לקבל את הטיפול בישראל או להביא את המנתח לארץ. חוסר ניסיון מוחלט בביצוע אותו ניתוח במדינת ישראל עשוי גם הוא להוות "נסיבה רפואית חריגה", המאפשרת את ביצוע הניתוח בחו"ל במימון קופות החולים.

השתלת איברים: בארץ אין מספיק איברים, ובכל שנה נפטרים כ-10% מהממתינים להשתלות. במקרים דחופים מבוצעות השתלות איברים בחו"ל במימון מלא של קופות החולים, אך זאת רק בתנאי שאין חשש כלשהו לסחר באיברים, ולכן בפועל האפשרויות מוגבלות. ברוב המדינות שאין בהן חשש לסחר באיברים, ההקצאות לאזרחים זרים ולישראלים נמוכות מאוד, וקיים גם מחסור כלל-עולמי באיברים להשתלה. השתלת כליות ממומנת בחו"ל רק בכ-\$50,000 (כגובה העלות בארץ), זאת למרות שתוחלת החיים הממוצעת של חולים שעברו השתלה ארוכה מזו של המטופלים בדיאליזה. בדומה לתוכנית הלאומית האמריקאית, שהחלה לפעול באופן נסיוני בשנת 2010, יהיה נכון לשתף פעולה עם מדינות אחרות לביצוע השתלות מוצלבות (KPD) על-ידי התאמה מוצלבת בין חולים לקרובי משפחתם או לחברים קרובים שרוצים לתרום להם כליה אך אין ביניהם התאמה מלאה. בנוסף, יש להעלות את התמריצים להשתלת כליות מן החי, שנקלטות הרבה יותר טוב מכליות של נפטרים.

40. לדוגמא: בניגוד למדינות רבות אחרות, שגם להם מערכות רפואיות מתקדמות, במדינת ישראל נוקטים בכל פעולות מאריכי החיים המקובלות, בעלות כספית גבוהה, ללא התחשבות בגיל החולה ובמחלות רקע.

41. ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך: חזקה (ב), אות כ, "חזקה הבאה מכח רוב". ההנחה היא שרוב הבקשות אינן מוצדקות די הצורך כדי לחייב להיענות להן מצד "לא תעמוד על דם רעך", אלא רק מצד מצות צדקה.

למרות זאת, יש מקום להעלות במקצת את מס הבריאות כדי לתת למצוקות רפואיות מענה מלא ככל הניתן,⁴² ובכך למנוע מהציבור הרחב מלהיכנס לספקות בעוון חמור זה,⁴³ והציבור יוכל להפנות משאבים לצרכי צדקה אחרים.

ח. סיכום

1. מצנת "לא תעמוד על דם רעד" היא לאו שאין בו מעשה. לכן, נחלקו הפוסקים אם חייב אדם לתת את כל רכושו כדי לא לעבור עליו, או שהוא מחויב להוציא עד חומש מרכושו. לפי רוב הדעות חייבים להוציא רק חומש, אך בלאו של "לא תעמוד על דם רעד" יש מקום נוסף להחמיר.
2. יש מי שכתב שעוברים על "לא תעמוד על דם רעד" גם בספק-ספיקא של סכנה, או אפילו בספק הרחוק. אולם לדעה אחרת, עוברים רק כשהסכנה היא ברורה, דוגמת אדם הטובע בים. הכיסוי של סל הבריאות במדינת ישראל הוא נרחב, ולכן לכאורה קיימת חזקה שאדם המצוי בסכנת חיים מקבל טיפול הולם ואינו נזקק לתרומות, ואולי מספיק ספק רגיל כדי שלא לעבור על איסור.
3. הניצול חייב לפרוע למציל את הוצאותיו, גם לאחר שעבר זמן רב, בהתאם ליכולתו. לכן, כאשר אין אפשרות מעשית להעביר את כספי הסיוע כהלוואה, אלא רק כמתנה גמורה, נראה שאין חובה לתת מצד "לא תעמוד על דם רעד", אלא רק מצד מצנת צדקה הרגילה. לדעת המאירי, נראה שאם לניצול אין כל כוונה להחזיר למציל את הוצאותיו (בהתאם ליכולתו), אין חובה להוציא מממונו כדי להצילו.
4. גביית הכספים להוצאות רפואיות מצילות חיים היא באחריות הציבור, וההוצאות צריכות להתחלק בין כולם. יש מקום לדון, האם במקרים שבהם הציבור אינו ממלא את חובתו, האחריות חוזרת ליחיד.
5. כפי שבצרכי צדקה נהגו לגבות מהציבור בכפייה את הצרכים החיוניים של העניים, כך יש לנהוג גם ביחס לצרכים רפואיים חיוניים מצילי חיים.

42. כנגד העלאת מס הבריאות, תהיה ירידה מסויימת בתשלום עבור הביטוחים המשלימים. בנוסף, נראה שהוצאה זו יכולה להיחשב כצדקה וכמעשר כספים (ראו מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190), זאת בניגוד לביטוח משלים הנעשה באופן פרטי, שלא ניתן להחשיבו כהוצאת צדקה. כך גם ייחסכו העמלות הגבוהות שחלק מהארגונים המטפלים בעניינים אלו גובים לעצמם.

43. רק אם האדם מצוי בסכנת חיים, ואין עושים ככל היכולת להצילו, עוברים עליו באיסור "לא תעמוד על דם רעד". לכן, אם הטיפול המסופק לחולה לוקה בבעיות כלליות, כגון חוסר בניידות טיפול נמרץ (נט"ן) וצפיפות בחדרי המיון, אין עוברים עליו באיסור, כי הוא מקבל את הטיפול המיטבי במסגרת המשאבים הקיימים ברגע זה. אי-הקצאת משאבים מתאימים אינה עבירה על הלאו, למרות שמישהו בעתיד עלול למות עקב כך, שכן ברור שאין לדבר סוף. עם זאת, לדוגמא, הגורמים האמוניים על הטיפול בכבישים, אולי עוברים על איסור "לא תשים דמים בביתך" כאשר כבישים רבים אינם עומדים בתקנים המחייבים, אך ברור שהציבור בכללותו אינו מופקד על כך ואינו עובר על איסור.